

ВОЄННІ ПОРАЗКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ 1941–1942 рр. НА ТЕРЕНАХ УРСР

1. Підготовка до війни на випередження

Підпорядкувавши Європу й частково заблокувавши Велику Британію, Гітлер отримав 1-3 роки, поки Велика Британія та США відмобілізують свою економіку й почнуть бойові дії проти Німеччини. Цей час він вирішив використати для розгрому СРСР, налагодження надійного зв'язку суходолом із союзником на Далекому Сході — Японією. Швидка перемога над СРСР давала можливість Гітлеру не лише ліквідувати загрозу війни на два фронти, а й отримати виробничі та природні ресурси, щоб зрівнятися з англо-американським блоком.

Відповідно до цих задумів, було розроблено план блискавичної війни (бліцкриг) проти СРСР «Барбаросса», який передбачав вихід на лінію Архангельськ Астрахань максимум за 5 місяців. Згідно з планом, у лютому 1941 р. в лісових масивах Східної Польщі розпочалася концентрація армії вторгнення. Тим часом відбувалася концентрація військ і на радянському кордоні.

У травні-червні 1941 р. Радянський Союз здійснював приховану мобілізацію, зосереджуючи війська на західному кордоні. Це робили під приводом потреби створити на нових західних кордонах СРСР більш сучасну лінію укріплень. Отже, у першій половині 1941 р. по обидві сторони кордону СРСР і Німеччини з її союзниками було сконцентровано колосальну, ніколи не бачену у світі, військову силу. Кожна зі сторін прагнула напасти першою, щоб, скориставшись раптовістю нападу, знищити ударну силу ворожих військ, зосереджених безпосередньо на кордоні.

Першою це зуміла зробити гітлерівська Німеччина. Її армія вторгнення разом зі з'єднаннями її союзників — Фінляндії, Угорщини та Румунії — становила близько 5,5 млн осіб, мала на озброєнні 47,2 тис. гармат, майже 5 тис. бойових літаків, 4,3 тис. танків. Їй протистояло понад 6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, з них майже 3 млн осіб знаходилися в прикордонній смузі. Вони мали на озброєнні 118 тис. гармат, 18,7 тис. танків і самохідних артилерійських установок, 16 тис. бойових літаків. Отже, за кількістю гармат, танків і літаків Червона армія не мала рівних у світі. Однак раптовий удар, завданий Гітлером 22 червня 1941 р., протягом кількох днів змінив співвідношення сил на користь вермахту.

Бліцкриг (від нім. blitz — блискавичний і krieg — війна) — швидкоплинна війна, перемога в якій досягається протягом лічених днів або місяців, ще до того часу, поки противник зуміє відмобілізувати й розгорнути свої основні військові сили.

Німецькі збройні сили здійснювали наступ одночасно в трьох напрямках - «Північ» (Ленінград), «Центр», (Москва), «Південь» (Київ). На південному напрямку їм протистояли війська Південно-Західного та Південного фронтів, Дунайська й Пінська річкові флотилії та Чорноморський флот.

2. Відступ Червоної армії

Радянське керівництво, готуючись лише до війни наступальної, зненацька постало перед необхідністю вести війну оборонну, до якої воно виявилось не готовим. Це проявилось в кризі вищого військового керівництва, яке втратило будь-яку спроможність керувати бойовими діями Червоної армії. Тому проти добре керованої німецької армії з радянської сторони воювали розрізнені з'єднання й підрозділи. Командний склад Червоної армії не мав відповідних знань і досвіду. Командування Київського, Харківського й Одеського військових округів зазнало в передвоєнний час необґрунтованих репресій. Як наслідок, командування корпусів було оновлене на 100 %, дивізій та укріплених районів — на 96 %, полків — на 70 %, батальйонів — на 80 %. Командний склад гітлерівської армії, починаючи з найвищих чинів, у переважній більшості мав досвід Першої світової війни та кампаній 1939-1941 рр.

Раптовий напад нацистів позбавив Червону армію й переваг щодо технічної оснащеності. Унаслідок бомбардувань і швидкого просування в глиб радянської території до рук противника потрапили склади стрілецької зброї, боєприпасів і пального, топографічних карт та аmunіції. Уже в перший день війни Червона армія втратила майже всю авіацію першого ешелону. Запанувавши в повітряному просторі над Україною, ворожа авіація руйнувала мости, залізничні вузли, бензино- і соляркогоні, розстрілювала з повітря підкріплення, що рухалося до лінії фронту чи йшло на допомогу оточеним.

З першого дня війни противник мав перевагу в тактиці ведення бою. За допомогою танкових ударів сили вермахту розчленовували військові порядки радянських дивізій, брали їх у «кліщі», потім оточували силами мотопіхоти й знищували поодиноці одну за одною. Червона армія втратила до 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 9,5 тис. гармат. Зі 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали лише 70. Втрати вермахту були в 10 разів менші. Це дало можливість гітлерівцям до кінця першого місяця війни захопити понад третину території України. До рук ворога потрапили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав, Тернопіль, Житомир. Загроза нависла над Києвом та Одесою.

3. Бойові дії в 1941 р.

Не маючи інформації про ситуацію на лінії вторгнення, ставка Головного командування вже 23 червня 1941 р. наказала 8 мотомеханізованим корпусам перейти в контрнаступ проти головної ударної сили групи армій «Південь» —

1-ї танкової групи генерала Е. Кляйста. Так, у районі Луцьк-Броди-Дубно-Рівне розпочалася найбільша танкова битва початкового етапу війни, у якій узяло участь кілька тисяч танків. 29 червня 1941 р. битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії. Південно-Західний фронт утратив майже 3,5 тис. танків, а німецька сторона — менше 200. Втрати відповідно становили 18:1.

Нацистські окупанти на українській землі. Фото. Липень 1941 р.

Унаслідок здобутої перемоги німецьке командування отримало на Київському напрямі подвійну перевагу в людях, артилерії та мінометах. Перевага в літаках і танках стала ще більшою, в оточення потрапляли навіть корпуси. Війська не могли вчасно відходити на заздалегідь підготовлені позиції, оскільки їх майже без опору захоплювали повітряні десанти ворога.

Червоній армії не вдалося закріпитися на старому передчасно демонтованому державному кордоні. На початку липня 1941 р. гітлерівські війська здійснили прорив фронту, південніше Новоград-Волинського укріпленого району. 11 липня німецькі танки перетнули Житомирське шосе й вийшли на дальні підступи до Києва, однак наштовхнулися на побудовані киянами 3 лінії укріплень, до яких входило 230 км протитанкових ровів, 1650 дотів та інших вогневих точок. Щоб убезпечити себе від удару з флангу, частина гітлерівських військ повернула на південь та оточила в серпні під Уманню дві радянські армії. Намагаючись вирватися з кільця, проте, витративши весь боєзапас, 103 тис. бійців потрапили в полон.

Бої під Уманню дещо послабили силу наступу на Київ, дали змогу його оборонцям зміцнити свої позиції. Однак це не врятувало місто. Дещо призупинивши наступ на Москву, командування вермахту забрало в групи армій «Центр» одну танкову й одну польову армію та спрямувало їх у тил Південно-Західного фронту. Над київським угрупованням нависла загроза оточення, однак Сталін заборонив відступ. Отже, на думку німецьких генералів, Сталін зробив чергову послугу німецькому командуванню, «утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох сторін, і піддаючи свої сили небезпеці оточення й знищення».

15 вересня 1941 р. біля м. Лохвиці на Полтавщині німецькі броньовані «кліщі» зімкнулися. В оточення потрапили 453 тис. радянських солдатів (за німецькими підрахунками, 665 тис.). У боях за прорив з оточення загинув командувач фронту генерал М. Кирпонос і група генералів штабу.

Гітлер тішився найграндіознішою перемогою в історії воєн. Проте в битві за Київ, що тривала із середини липня до середини вересня, вермахт теж утратив понад 100 тис. осіб.

На думку вченого

Дейвід Стейхел (David Stahel), автор книжки «Київ 1941. Битва Гітлера за панування на Сході», стверджує, що київська наступальна операція була тріумфом Гітлера, адже саме тут, а не під Москвою чи Сталінградом, він програв Другу світову війну. Гітлер утратив час для блицкригу, не розрахував масштабів опору супротивника, не зміг передбачити погодних умов. На окуповані території виявилось складно доставляти амуніцію, паливо та підкріплення. Усі ці чинники стали фатальними для нацистів.

Однією з найбільших воєнних операцій 1941 р. на території України була й оборона Одеси, яка тривала 73 дні. Відтягнувши на себе сили 18 румунських дивізій, захисники міста дали змогу Південному фронту відійти за р. Дніпро й організувати оборону. 16 жовтня радянські сили залишили Одесу, того ж місяця — Харків і Донецьк.

Оборона Києва дала змогу затримати наступ вермахту на Московському напрямку. Коли Гітлер знову сконцентрувався на ньому, на допомогу Червоній армії вже підходили її природні союзники — «генерал осінне бездоріжжя» і «генерал зима». Ціною неймовірних зусиль і надзвичайних заходів гітлерівці були зупинені під Москвою, а на початку 1942 р. відкинуті на 100-400 км на захід.

4. Мобілізаційні заходи та евакуація

У ході розгорнутої з перших днів війни мобілізації до Червоної армії було набрано 2 млн осіб, які не підлягали призову до армії. З них створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. Силами ополченців в Україні було збудовано 4 тис. км оборонних ліній та багато військових споруд.

Одночасно з воєнною мобілізацією проводили т. зв. «громадянські мобілізації» жінок, студентів, учнів шкіл на звільнені відмобілізованими чоловіками робочі місця. За рахунок добровільних внесків громадян було створено Фонд оборони, а також розгорнуто рух надання благодійної (за радянським формулюванням, шефської) допомоги пораненим та їхнім родинам.

Мобілізація (від латин. *mobilis* — рухливий) — призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку з початком війни; комплекс заходів, спрямованих на переведення держави, збройних сил, усього суспільства у військовий стан у зв'язку з війною.

Будівництво оборонних споруд навколо Києва. Фото. Липень 1941 р.

Складовою частиною перебудови економіки на воєнний лад стала масова евакуація підприємств на схід. Вона включала й евакуацію робітників та інженерів, потрібних для налагодження виробництва на новому місці. Усього з України було вивезено до Росії, Казахстану та Середньої Азії майже 1 тис. заводів, з них понад 550 тис. великих і 190 союзного значення.

З України було вивезено також майже все обладнання електростанцій, 30 тис. тракторів, вигнано більше ніж 6 млн голів худоби, вивезено 1,6 млн т шкір, хутра, 125 млн п зерна та різноманітного продовольства.

Було евакуйовано й десятки наукових установ АН УРСР, спілки письменників, художників і композиторів, 70 вищих навчальних закладів, близько 50 театрів, редакцій газет і журналів. Більшості культурних і наукових установ України надала притулок Уфа (Башкирія).

5. Тактика «випаленої землі» та інші злочини комуністичного тоталітарного режиму

Згідно з партійною директивою та воєнною тактикою «випаленої землі», усе, що не могло бути вивезене, спалювали чи руйнували. У Запоріжжі були знищені всі промислові об'єкти, на Донбасі були затоплені всі шахти, у повітря висаджені всі 54 домни. Відступаючи, Червона армія підривала мости, руйнувала залізниці, знищувала телеграфні лінії тощо. Усе це згубно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалося на окупованій території. Адже на полях, виконуючи партійну директиву, спалювали хліб, позбавляючи жителів, які не мали змоги евакуюватися, засобів до існування, незважаючи на те, що населення могло й бажало зібрати цей хліб.

Виконавці цієї тактики повністю ігнорували потреби людей, яких кидали напризволяще, а їхня поведінка набувала відверто злочинного характеру. Так,

18 серпня 1941 р. в повітря було висаджено греблю Дніпрогесу, якраз тоді, коли нею рухалися військові колони та мирні громадяни. Дніпровою заплавою прокотилася майже 30-метрова хвиля, знищуючи на своєму шляху великі запаси товарів, військового майна, десятки суден із командами, тисячі голів худоби. І це сталося за півтора місяці до вступу в Запоріжжя нацистів.

У Дніпропетровську (нині Дніпро) був підірваний хлібокомбінат разом із робочою зміною та чергою за хлібом біля заводського магазину. В Одесі частину приморських кварталів затопили разом із мешканцями...

Радянська влада виправдовувала воєнною необхідністю знищення національних святинь і культурних цінностей. Так, напризволяще були покинуті унікальні музейні колекції. Коли внаслідок авіаційного нальоту на Чернігів загорівся Історичний музей з унікальними експонатами, секретар обкому заборонив гасити пожежу.

Евакуація (від латин. *evacuare* — **спорожнити**) — організоване вивезення населення, підприємств, майна з однієї місцевості в іншу з метою уникнути небезпеки.

Руїни Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. м. Київ. Фото. 1941 р.

За наказом радянського командування 24 вересня в окупованому Києві було висаджено в повітря ряд будинків на Хрещатику та прилеглих кварталах. Диверсанти НКВС нищили центр Києва разом з людьми. Вибухами й пожежами було зруйновано 324 старовинних будинки. Загинули тисячі киян, 50 тис. осіб залишилися без даху над головою. 3 листопада 1941 р. було підірвано Свято-Успенський собор XI ст. — головний храм Києво-Печерської лаври.

Відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для політичних в'язнів України. Протягом 22-29 червня 1941 р. НКВС провів масове знищення в'язнів без огляду на висунуті проти них обвинувачення — застрелено від 40 до 50 тис. ув'язнених.

Евакуацією було приховано знищення таких відомих діячів української культури й науки, як Агатангел Кримський, Петро Франко, Кирило Студинський та багато інших.

6. Бойові дії в 1942 р.

Після поразки під Москвою Німеччина, як і в Першій світовій війні, постала перед реальною загрозою війни на два фронти. На думку нацистського командування, 1942 р. був останнім роком, у якому можна було використати основні німецькі сили на Східному фронті, не побоюючись висадження англо-американського десанту на Заході. Мобілізувавши додатково 2 млн осіб до вермахту та збільшивши випуск воєнної продукції на 50 %, Гітлер планував дати переможний бій Червоній армії. Вістря головного удару в 1942 р. фюрер спрямував на південь. Головні зусилля планувалося зосередити на загарбання Донбасу, Кубані та нафтових родовищ Північного Кавказу.

Ураховуючи катастрофічні поразки та втрати 1941 р. та усвідомлюючи, що для їхньої компенсації потрібен час і велике напруження тилу, начальник Генштабу О. Василевський розробив відповідний план дій на весну й літо 1942 р., який передбачав активну стратегічну оборону, нагромадження резервів, а потім перехід у вирішальний наступ. План ураховував і ту обставину, що Червона армія в 1942 р. не мала переваги над вермахтом ані в живій силі, ані в техніці. Евакуйовані підприємства могли дати продукцію лише із середини 1942 р.

Однак Сталін як верховний головнокомандувач 1 травня 1942 р. поставив перед армією завдання: «...добитися того, щоб 1942 р. став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників». 12 травня 1942 р. за його наказом було розпочато Харківську наступальну операцію. За умови переваги противника в живій силі й техніці операція завершилася повною поразкою. Під час наступальних боїв було втрачено 171 тис. убитими й пораненими, 240 тис. потрапило в полон. Ворог при цьому втратив 20-30 тис. убитими й пораненими.

Не менш згубно для Червоної армії розгорталися й події в Криму, де тримали оборону Севастополь і Керченський півострів. Для організації наступу на Керченському півострові радянське командування передислокувало туди три армії.

Солдатам заборонили рити окопи, аби вони, мовляв, «не втрачали бойового духу». Зосереджені на плацдармі протяжністю 16 км, вони перетворилися на живу мішень для німецької артилерії та авіації. З 250 тис. бійців загинуло 162 тис., а решта потрапила в полон. Намаганням евакуювати тих, хто залишився, перешкоджала німецька авіація. За свідченнями очевидців, прибережні води Керченської протоки були вкриті пілотками загиблих бійців. Після ліквідації Кримського фронту становище Севастополя стало безнадійним. Тому на

початку липня 1942 р. місто було здане противнику. За час оборони Севастополя загинуло 157 тис. осіб. 95 тис. оборонців або загинуло під час останнього штурму, або потрапило в полон. Сталінське командування, евакуювавши значну частину боєприпасів, навіть не спробувало евакуювати воїнів, які витримали 250-денну облогу.

Поразки під Харковом і в Криму створили для німецької групи армій «Південь» сприятливі умови для наступу, який розпочався 28 червня 1942 р. Цього разу радянське командування прийняло рішення відвести війська на схід, щоб зміцнити оборону Кавказу та Сталінграда (нині Волгоград). 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ (нині Довжанськ) — останній населений пункт на території України. Над Україною опустилася завіса нацистської окупації.

7. Концтабори — воєнний злочин

У наслідок воєнних поразок уже на початку війни в полон потрапило 3,6 млн бійців, що становило 65 % кадрового складу армії. Україна вкрилася густою мережею концтаборів (лише великих нараховували понад 180).

У Києві було створено десятки стаціонарних і пересувних таборів для полонених. Їхню переважну частину становили солдати й офіцери Південно-Західного фронту. Одночасно реалізувався план звільнення території України від «надлишкового населення» для «арійської колонізації».

Історичний факт

Одним із прикладів звірячого поводження з військовополоненими став табір «Хорольська яма», створений у гігантському глиняному кар'єрі цегельного заводу. Полонені залишалися просто неба за будь-якої погоди. Захищаючись від сонця, холоду, дощу та снігу, люди рили невеликі заглиблення в стінах кар'єру. Їхнє харчування складалося з баланди та двокілограмової хлібини на 100-150 осіб. Протягом осені 1941 р. до табору було кинуте майже 60 тис. військовополонених. Навесні 1942 р. в ямі не залишилося жодної живої людини.

Частину військовополонених гітлерівці використовували для відновлювальних робіт. У Києві їхній робочий день тривав з 4-ї год до 18-ї год. Вони переносили землю, каміння, корчували дерева тощо. З окупацією Донбасу їх використовували для робіт у шахтах. Протягом листопада 1942 р. на шахті 40/4С у Селідовському районі з 1600 полонених вижило лише 90.

СРСР не приєднався до Гаазьких конвенцій 1907 р. щодо військовополонених, і Сталін відкидав будь-які пропозиції про допомогу Міжнародного Червоного Хреста, вважаючи військовополонених зрадниками.

Воєнний злочин — порушення законів і звичаїв війни, що включають убивства, жорстоке поводження або примусове виселення цивільних на окупованих територіях, убивство або жорстоке поводження з військовополоненими, убивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, не зумовлене військовою необхідністю.

Радянські військовополонені біля Києва. Фото. 1941 р.

Жінки біля Дарницького табору в Києві. Фото. 1941 р.

За підрахунками українських учених, з 5,8 млн радянських військовополонених загинуло майже 3,3 млн; з них — майже 1,3 млн українців.